

O SOCIJALNIM OSNOVAMA PRIVREDNOG ZASTOJA U SOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA

Ivan Kuvačić
Filozofski fakultet, Zagreb

U posljednjim decenijama zapaža se sistematsko privredno zaostajanje socijalističkih zemalja. Zbog toga su mnogi istraživači počeli proučavati socijalne razloge tog zaostajanja, posebno na primjeru SSSR-a. Osnovna orijentacija analize postalo je ispitivanje specifičnosti sovjetskog sistema, kao sistema specifičnih socijalnih i ekonomskih odnosa. U mnogobrojnim analizama utvrđeno je da za razliku od kapitalističkih zemalja gdje vlada princip maksimiranje profita, u sovjetskom društvu vlada princip maksimiranja moći upravnog aparata, odnosno primarnost državnih nad individualnim interesima. Zbog takve strukture društva mnoga istraživanja poduzela su ispitivanje strukture vlasti i hijerarhijske strukture društva.

U ovom se prilogu zatim analiziraju različiti razlozi zaostajanja socijalističkih zemalja te se ukazuje na značenje provođenja usmjerenih istraživanja socijalne strukture društva. Tek bi rezultati istraživanja mogli dati preciznije naznake o stvarnim uzrocima zaostajanja.

Uvod

Razumljivo je da se mnogo piše i raspravlja o izrabljivanju i socijalnim nejednakostima, jer to mnoge ljude neposredno pogađa. To je posebno aktuelno kada se u nekom društvu sve većem socijalnom raslojavanju suprotstavlja egalitarna ideologija. Međutim, s druge strane, kad se malo razmisli, lako se otkriva da svaki revolucionarni preobražaj uvodi nove društvene slojeve u tokove razvoja i uspona, čime se otvara proces njihovog bogaćenja. To drugim riječima znači da, u skladu s dosadašnjim iskustvom, ekonomsko napredovanje neke zemlje nužno uključuje bogaćenje određenih društvenih slojeva, sa čime je neizbježno povezano socijalno raslojavanje.

Međutim, proces istovremenog bogaćenja i raslojavanja nije jednoobrazan u svim zemljama. U nekim slučajevima je bogaćenje određenih društvenih klasa i slojeva praćeno napredovanjem zemlje u cjelini, o čemu ima obilje

primjera, a nama su najbliži primjeri povezani sa stvaranjem velikih nacionalnih ekonomija na Zapadu. S druge strane ima dosta i takvih primjera, kada dolazi do velikog i naglog bogaćenja čitavih slojeva u pojedinim zemljama uz istovremeno stagniranje ili siromašenje zemlje kao cjeline. To se i danas događa sa mnogim siromašnim zemljama ili zemljama u razvoju. Kako to da mnoge od tih zemalja, usprkos ogromnim inostranim kreditima, padaju u sve veću krizu? Takva pitanja su donedavna kod mnogih izazivala čuđenje i nedoumicu, a danas ih malo tko postavlja jer su poznati odgovori. Istraživanja su pokazala da većina novca od tih zajmova ili odlazi na kupovinu nekretnina u zemlji, ili se vraća natrag u velike međunarodne banke kao polozi imućnih slojeva iz nerazvijenih zemalja. To znači da famozna formula »pružanja pomoći narodu« ne samo da ne odražava stvarno stanje, nego povrh toga sadrži obilnu dozu cinizma.

Ovdje je svakako umjesna primjedba da taj drugi obrazac nije sasvim prikladan za Jugoslaviju. No ipak, zar je uopće moguće raspravljati o razvoju naše zemlje bez čvršće veze s tokovima i interesima međunarodnog kapitala? Zar je slučajno što je u nas na bazi razvoja potrošačkih apetita prevladao mešetarski mentalitet, pa su onda u skladu s tim sposobni i promućurni ljudi masovno napustili proizvodne pogone i zauzeli položaje u trgovini i bankarstvu? Zar, u skladu s interesima i mentalitetom tih grupa, naš privredni razvoj nije stavljen u ovisnost o stranim kreditima i uvoznoj tehnologiji, pa je zemlja ponovo vraćena u polukolonijalni položaj, iz kojeg smo se, kako nam se činilo, bili istrgli zahvaljujući pobjedi revolucije? Onda se onda nameće zaključak da je i u nas bogaćenje gornjih slojeva praćeno stagniranjem i siromašenjem zemlje u cjelini. Uz to treba dodati da naši imućniji slojevi nisu baš tako tanki, jer u njih ulazi i veći dio srednje klase, koja se smjestila u administraciji, trgovini i u mnogobrojnim neprivrednim institucijama i službama, koje su se silno umnožile u posljednjih dvadesetak godina. Nije li stoga i u nas opravdano govoriti o **kompradorskom sloju**, koji zauzima posrednički položaj između stranog kapitala i domaćeg privrednog potencijala? Taj sloj nije samo prednjačio u trošenju »iznad svojih mogućnosti«, već je uz to razvijao i nametnuo **»kompradorski stil života«**, koji je sušta suprotnost proizvodnoj orijentaciji. Premda taj stil života nije usklađen ni s političkim sistemom ni s državom ideologijom, on je ipak snažno prisutan u vladajućim krugovima. Sve to upućuje na zaključak da naš sistem nije čisti slučaj društvenog tipa kojem pripada, pa bi stoga njegove bitne dimenzije valjalo ispitati u njihovom izvornom, čistom obliku.

Ima mišljenja da jugoslavenski društveni sistem nije mogao izbjeći sudbini da bude mješovit s obzirom na naš međunarodni položaj između Istoka i Zapada u skladu s famoznom podjelom utjecaja po principu fifti-fifti. To je išlo u prilog gledištu o varijantama istog tipa i o postepenom približavanju varijanti, na čemu je izrasla teorija konvergencije. No, usprkos postojanju sličnih tendencija, suprotnosti između kapitalizma i socijalizma nisu oslabile nego su još više porasle, pa je teorija konvergencije bila kratkoga vijeka. Nju je potisnulo gledište koje ističe **specifičnosti sovjetskog sistema**, a javlja

se sredinom sedamdesetih godina kod pojedinih teoretičara iz istočno-evropskih zemalja.¹

Polazeći od relativne odvojenosti politike od ekonomije u tržišnom sistemu za razliku od stvarnog stanja u istočno-evropskim zemljama, gdje su ekonomija i politika samo dvije strane jednog te istog državnog monopola moći, Georgy Markus izvodi zaključak da »dinamizam sovjetskog sistema nije determiniran ekonomijom, već voljom politokracije«, odakle slijedi da kritička teorija tog društva nema osnovu u političkoj ekonomiji, već u političkoj znanosti o el'tama, što nema veze s Marxom.² Ipak, usprkos tome Markus u svojoj analizi sovjetskog sistema ne kida vezu s Marxovim pristupom. Dapače, on se uglavnom bavi odnosima u ekonomskoj sferi, dok je analitičko proučavanje upravljačke elite zanemareno. On se trudi da pokaže kako se i ekonomski i društveni odnosi dobrim dijelom uvjetuju i determiniraju interesima i voljom vladajućih grupa, u čemu u osnovi i uspijeva, no pritom te grupe niti su opisane niti zadovoljavajuće definirane, a da i ne spominjemo druge postupke koje podrazumijeva politička znanost o elitama.

Dok kapitalistička ekonomija, gledana sama po sebi, funkcionira racionalno, jer se rukovodi maksimacijom profita, slično se ne može naći za ekonomiju sovjetskog tipa. Markus ukazuje na iracionalni karakter ekonomije istočno-evropskih zemalja, što obrazlaže mnogim primjerima, pri čemu glavne dokaze nalazi u području politike investiranja. On se pita, zašto proizvodnja sredstava za proizvodnju ima stalnu prednost pred proizvodnjom sredstava potrošnje usprkos okolnosti da je to iracionalno sa gledišta općeg rasta proizvodnje? I dalje, zašto je zanemarena poljoprivreda, zašto se uporno ulaže u državni i kolhozni sektor, premda je dokazano da to ne vodi prema većoj proizvodnji, a odlučno se odbija svako veće ulaganje na onim sektorima, koji bi sigurno povećali proizvodnju i izveli zemlju iz oskudice? Odgovori u kojima se navode doktrinarni razlozi da bi to ugrozilo opću idejnu orijentaciju, ne djeluju uvjerljivo, jer su privredna stagnacija i oskudica najveća opasnost za stabilnost svakog režima. Osim toga u ovom slučaju ne bi se smjelo zaboraviti da su viši tip proizvodnje i bolji život ljudi osnovne pretpostavke komunističkog projekta. No Markusa ne zanima doktrinarna diskusija. Umjesto toga on dalje pita, zašto vlast podupire samo državni sektor izgradnje stanova, a ne pomaže individualnu i privatnu inicijativu, usprkos okolnosti da bi se time mnogo brže riješio stambeni problem? Odgovor se može naći u sociološkim istraživanjima stambene izgradnje, koja su krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina istovremeno vršena u Mađarskoj, Poljskoj i Čehoslovačkoj. Rezultati istraživanja pokazuju da u stanovima koje gradi država stanuju imućni ljudi (činovnici, funkcioneri,

¹ Tu su na prvom mjestu mađarski teoretičari, a među njima po temeljitosti analize i originalnosti teza svakako se ističe Georgy Markus. Riječ je o Lucacsovim učenicima, predstavnicima budimpeštanske škole, koji su sredinom sedamdesetih godina morali napustiti Mađarsku i sada žive na Zapadu. U poređenju sa zapadnim teoretičarima, koji pišu o istočno-evropskom društvom sistemu, oni su u velikoj prednosti, jer pišu o društvu u kojem su dugo živjeli i koje poznaju neposredno. Iznutra, dok su u odnosu na kolege, koji su ostali na Istoku, hendikepirani, jer gube vezu sa zemljom, ali tu imaju i prednosti jer mogu objaviti što napišu i jer su dovedeni u položaj da odbace mnoge iluzije kojih se mnogo teže oslobađaju oni koji nisu došli u oštar sukob s režimom. Vidi: — Rakowski M. *Towards an East-European Marxism*, Alison B. Busby, London 1978: — Ferenz Fohér, Agnes Heller, Georgy Markus, *Dictatorship over Needs — An Analysis of Soviet Societies*, Basic Blackwell, Oxford 1984.

² *Dictatorship over Needs*, p. 56.

stručnjaci) i da te stanove dobivaju besplatno, dok siromašni ljudi (manuelni radnici, seljaci) sami sebi grade stanove.³ Tu je očito da se raspodjeljuje po principu »sebi i svome«, što se ne da prekriti idejnim i doktrinarnim razlozima. Sličnih primjera ima u drugim sektorima, a osobito u području školstva i zdravstva, što upućuje na zaključak da centralno planiranje nije naučna djelatnost koja teži modelu objektivnog i neutralnog, već da je to politika koja ima grupno-interesnu usmjerenost. Druga strana medalje je nezainteresiranost i nemar proizvođača, što se očituje u lošem kvalitetu i u vrlo velikom procentu škarta. Posebno je indikativno da se dosta proizvodi direktno za skladište, što se kasnije otpisuje i uništava. To je sudbina trećine svih proizvedenih knjiga, jer ih nitko ne traži i ne čita. Kao što u kapitalizmu nije moguć sistem transporta, koji bi bio podešen prema potrebama ljudi, jer se sve odvija po principu profita, tako na Istoku ne mogu proizvoditi knjige, koje bi ljudi čitali ili hlače koje bi ljudi nosili.

Nakon svih tih primjera ponovo se još u oštrijem obliku nameće pitanje, što je cilj, ili koja je osnovna funkcija ekonomije u istočno-evropskim zemljama? To se pitanje nametnulo i Josipu Županovu u raspravljanju o uzrocima krize u jugoslavenskom društvu. Služeći se metodom eliminacije on dolazi do zaključka da se jugoslavenski sistem najteže odriče investiranja u ekstenzivni ekonomski razvoj, što birokracija u potpunosti kontrolira i što je osnova njenog učvršćivanja i legitimacije.⁴ Markus smatra da istu funkciju koju u kapitalizmu ima **maksimacija profita**, u socijalizmu dobiva **maksimacija moći upravnog aparata**, odakle slijedi da se području investiranja u sredstva za proizvodnju uvijek daje prednost pred širenjem potrošnje. Istraživanja koja su vršena u mađarskoj poljoprivredi 1975. pokazuju da su poljoprivredna poduzeća stalno favorizirana ispred kooperativa, iako je proizvodni efekat za 40% veći u kooperativama. Isto tako gigantske kooperative stalno imaju prednost pred malima, premda je produktivnost u malima znatno veća. Okučnica je stalno ograničavana usprkos činjenici da odatle dolazi većina tržišnih viškova. Opći rezultat je paradoksalan, jer imamo stalno smanjivanje obradivih površina usprkos porastu potreba za hranom. Zašto se sistem tako ponaša? Kad se ima u vidu da ekonomsku politiku **ne diktira princip rentabilnosti**, već **da je bitan kriterij da li aparat moći kontrolira uložena sredstva**, tada davanje prednosti velikim poduzećima, iako ekonomski kontraproduktivno, postaje logično i racionalno, jer ono što se akumulira na području koje aparat ne kontrolira, ne smatra se nacionalnim bogatstvom, već ga ugrožava, jer doprinosi ekonomskoj nezavisnosti onih koji su u to uključeni.⁵ Markus dodaje da je početkom 70-ih godina u Mađarskoj došlo do pokušaja reforme u korist poljoprivrede, na što je odmah uslijedio protudar aparata s težnjom da se ponovo uspostavi disparitet u korist industrije. No ta kontraofenziva konzervativaca nije uspjela zbog toga što su u to vrijeme poljoprivredne kooperative bile dovoljno jake da organiziraju i sprovedu uspješan štrajk koji je doveo u pitanje opskrbu gradova živežnim namirnicama. Sve to pokazuje da **investiranja koja nisu pod direktnom kon-**

3 Ibidem p. 27.

4 Birokracija ne trpi znanje, Književne novine 678/1984.

5 Ibidem, str. 67.

trolom aparata otvaraju prostor samostalnosti i time ugrožavaju monopolistički karakter vlasti. To se događa i onda kada se povećava količina potrošnih dobara u domaćinstvima, jer tada ljudi postaju sigurniji i samostaljniji.⁶

Razumijevanje društvenog sistema koji se razvija u istočno-evropskim zemljama traži da se temeljito prouči odnos između vlasti i njenih glavnih nosilaca. Stoga, ako pođemo od organizacije i upravljanja privredom, treba odmah istaći da moć direktora poduzeća zavisi od njegova položaja u hijerarhiji aparata, a ne od viška koji poduzeće proizvodi, niti od mogućnosti da prisvoji dio tog viška. U skladu s tim privredni funkcioner istupa kao »povjerenik više hijerarhije«, koja odlučuje o cjelokupnom procesu proizvodnje i raspodjele. **Primarnost državnih interesa nasuprot individualnim interesima** — to je ono što aparat traži od svakog svog člana bez obzira na rang u hijerarhiji. Budući da grupa s vrha hijerarhije vrši kontrolu i njoj se svi moraju pokoravati, uslovno se može reći da su nacionalizirana sredstva za proizvodnju svojevrsno vlasništvo vrhovnog rukovodstva, pri čemu pitanje o jednakosti i nejednakosti nije u prvom redu pitanje o raspodjeli dohotka, već je to pitanje raspodjele institucionalizirane moći, koja obuhvaća sve oblasti života.⁷ Da bi se to osiguralo i učvrstilo, u svim poduzećima i institucijama uz **imanentnu hijerarhiju** postoji **partijska hijerarhija**, koja je svugdje prisutna kao stvarna okosnica vlasti. Princip »demokratskog centralizma« osigurava da odlučujuću riječ u svemu ima partijski centar, što se predstavlja kao neophodno, jer je partija kao monolitna cjelina osnovni interes svih upravljača.

Kada se kaže da izdvajanje po dohotku nije bitno, tada se nasuprot tome ima u vidu izdvajanje na temelju privilegija, što je uvijek vezano uz položaj koji se drži. Iako se radi o značajnim privilegijama s kojima su povezana lična prisvajanja i korist u raznim oblicima, postoji velika razlika između kolektivne moći upravljačke grupe i mogućnosti privatnog prisvajanja njenih pojedinih članova. Kako je velika ta moć najbolje se vidi po tome, što elita »ima pravo« da upropaštava nacionalne resurse u velikim nazmjerima i za to ne mora nikome odgovarati. Markus ističe da je u skladu s oficijelnim podacima u Mađarskoj između 1949. i 1955. na taj način bilo upropašteno oko 20% rasta nacionalnog dohotka.⁸

Svi takvi slučajevi i uz njih povezani podaci nisu samo zanimljivi kao indikatori razlike između kolektivne moći i individualnog prisvajanja, već mogu poslužiti kao osnova za razumijevanje strukture vlasti u socijalističkim zemljama, bez čega se ne može objasniti ni ono što se događa u drugim oblastima, pa ni u ekonomiji.⁹

Problem je u tome što je ovo tabu područje u koje najteže prodiru istraživači sa svojim anketama, a ako i dođu do nekih podataka i napišu odgovarajuće radove mala je vjerojatnost da će biti objavljeni. Stoga se

6 Ako proizvođa ima u dovoljnim količinama, ljudi dolaze u dućane, slobodno biraju, kupuju i nema nikakvih problema. Čim se pojavi oskudica, odmah se stvaraju repovi. Potrebna je milicija da održava red. Iza toga se javlja vlast, koja racionalizira potrošnju, uvodi bonove i razne druge mjere, koje discipliniraju stanovništvo i jačaju aparat vlasti.

7 Ibidem, str. 57.

8 Ibidem, str. 58. Dosta bi se takvih podataka moglo navesti i iz drugih socijalističkih zemalja, a vjerojatno najbolji primjer u tom pogledu predstavlja Jugoslavija u novije vrijeme.

9 Ibidem, str. 58.

valja osloniti na službene dokumente, memoarsku literaturu i neki pokušaj kritičkog uvida sa naučnim pretenzijama, do čega nije uvijek lako doći, jer spada u disidentsku literaturu, koja se objavljuje na Zapadu. No i toga je malo o vladajućim slojevima, a ono što je objavljeno uglavnom je značajno kao dokument neposrednog svjedočanstva, jer potječe od disidenata koji su pripadali tim slojevima. Tu je od starijih publikacija svakako najpoznatija »Nova klasa« Milovana Đilasa, a od novijih »Nomenklatura« Michaela Voslenskog.¹⁰ I jedan i drugi autor, svaki u svoje vrijeme, privlače pažnju time što pružaju zanimljive podatke takorekuć iz prve ruke, dok u teorijskom pogledu nisu osobito značajni. Publicisti Đilasu nedostaju analitičke kategorije, tako da on, među ostalim, ne pravi razliku između birokrata i političkih lidera, na što je među prvima kritički ukazao Thomas Bottomore.¹¹ Ta razlika je posebno važna kada je riječ o suvremenom sovjetskom društvu. Tako bar misli sovjetski teoretičar Aleksandar Zinovjev.¹² On kaže da se sovjetski aparat vlasti može podijeliti na **dvije glavne grupe**: u prvu grupu spadaju oni **koji se neposredno bave ljudima**, a u drugu oni **koji nisu u neposrednom kontaktu s ljudima, nego s papirima** (sa zakonima, rješenjima, instrukcijama itd.). Direktor tvornice ili instituta, upravitelj pogona, komandir divizije, sekretar rajonskog komiteta partije itd. nisu birokrati, iako su službenici aparata vlasti i uprave. Birokratski aparat, u pravom smislu riječi, sačinjavaju ljudi i organizacije, koje spadaju u drugu od gore naznačenih grupa, a glavnu ulogu u sistemu vlasti i uprave igraju lica i organi iz prve grupe. Oni sebi potčinjavaju birokratski aparat pomoću direktiva, koje su ponekad fiksirane u pismenim dokumentima, ponekad su usmene, a često djeluju i bez posebnih naredbi zbog navike i prirode osoba iz upravnog aparata. Djeluje se prema okolnostima, jer nema čvrstih pravila, na koje bi se mogao svatko pozvati, što znači da sovjetsko društvo **nije pravno društvo**, već mu odgovara **voluntaristički sistem vlasti i uprave**, u kojem je vrlo izražena lična težnja rukovodilaca da izbjegnu rizik i odgovornost. Zinovjev zaključuje da ne samo što su u Sovjetskom Savezu milioni ljudi bili podvrgavani nečovječnim pritiscima bez ikakve birokratske zavrzlake, nego bi dobro organiziran birokratski aparat mogao odigrati ulogu jednog od glavnih sredstava zaštite protiv tih pritisaka. To znači da bi običan sovjetski čovjek živjeti u **pravno zasnovanom** birokratskom sistemu mogao naučiti da »istjeruje svoje pravo«, odnosno da koristi birokratski formalizam u svom interesu.

Voslensky također zasniva svoju analizu na izloženoj razlici s time što on njene izvore nalazi u organizaciji boljševičke partije. Užoj organizaciji PROFESIONALNIH REVOLUCIONARA, koja počiva na konspiraciji i uzajamnom povjerenju, potčinjena je CJELOKUPNA PARTIJSKA ORGANIZACIJA. Prema Voslenskome prva grupa tvori nezavisnu partiju, koja ima svoja vlastita pravila i stoji izvan svake društvene klase.¹³ Za vrijeme Staljina nastupa pravi udar u tom smislu što je sistematski bila likvidirana stara revo-

10 The New Class, London, Thames & Hudson, 1957. La Nomenklature — Les Privileges in URSS, Belfond, Paris 1980.

11. Elites and Society, C. A. Watts, London 1964.

12 Vidi članak »O birokratizmu u sovjetskom društvu« u knjizi »Bez iluziji, L'age d'homme, Lausanne, 1979.

13 Ibidem, str. 55.

lucionarna garda, a neno mjesto su zauzeli ljudi organizacije — aparatčiki. U skladu s tim mijenja se terminologija, tako da se više ne govori o **PROFESIONALNIM REVOLUCIONARIMA**, nego o **NOMENKLATURI**.¹⁴

Sa gledišta razumijevanja strukture vlasti u socijalističkim zemljama važno je imati u vidu da staljinski zaokret u prvom redu uvodi isključivo primjenjivanje »političkog kriterija« pri izboru kadrova za ključna mjesta u aparatu vlasti. Što to znači? To znači da pri izboru nekog čovjeka na važan državni ili društveni položaj nisu važna njegova stručna i ljudska svojstva, već je važan njegov odnos prema režimu i rukovodstvu. Kada je bilo neophodno da neka mjesta zauzmu stručno sposobni ljudi, kao što je bio slučaj za vrijeme građanskog rata, tada su bivši oficiri bili stavljeni na rukovodeća mjesta u armiji. U uvjetima Staljinove diktature na ključne položaje dolaze ljudi, koji se potpuno potčinjavaju volji diktatora, što znači da su u prednosti oni kojima nije stalo ni do ljudskih ni do stručnih kvaliteta. Staljin kao generalni sekretar partije koristi taj kriterij s mnogo sistema, upornosti i na taj način stavlja cjelokupnu partiju pod svoju striktnu kontrolu. U tome on nema nikakvih skrupula, što je njegova velika prednost pred fanaticima komunizma tipa Buharina, i čime se uvrstio u velike majstore tehnologije vlasti. Teorijska platforma tog pothvata je njegov članak »O kritici i samokritici«, koji je postepeno prerastao u metodu stvaranja masovne armije javnih i tajnih »doušnika« kao glavnog uporišta u obračunu s protivnicima u partiji i van partije.¹⁵ Budući da su karijera i privilegije direktno ovisile o revnosti pojedinaca u otkrivanju »neprijatelja«, taj period u razvoju Sovjetskog Saveza može poslužiti kao obrazac za takozvanu »**negativnu selekciju kadrova**«. ¹⁶

Ovo razdoblje u razvoju sovjetskog društva izaziva velike nedoumice osobito kod zapadnih teoretičara, koji su odrasli u takvim prilikama i navikli na takve pojave i obrasce shvaćanja da nisu u stanju nadvladati određene civilizacijske barijere, koje otežavaju znanstveni uvid u ono što se zbiva na Istoku. S jedne strane je slika despotskog režima, koja je tako natopljena tamnim bojama da izgleda kao da nema kretanja, a s druge strane su opipljivi rezultati, koji nesumnjivo pokazuju da je kroz kratko vrijeme ostvaren enorman materijalni napredak, da su transformirani ogromni prostori i industrijski i civilizacijski i da je iz svega toga izrasla moćna država s presudnim utjecajem u svjetskim razmjerima.

Bez svestranijeg i dubljeg istraživanja teško je ukazati na neke konkretne okolnosti zbog kojih dolazi do nedoumice, ili do blokada koje sprečavaju da se otkriju uzroci prividnih paradoksalnosti. Meni se čini da se jedna od takvih okolnosti tiče srednjih društvenih slojeva i razlike koja u tom pogledu postoji između Zapada i Istoka. Na jednom drugom mjestu¹⁷

14 To je u isto vrijeme i (1.) spisak upravnih mjesta koje zauzimaju vrhunski rukovodioci i (2.) spisak ljudi koji zauzimaju ta mjesta i koji stoje u rezervi za ta mjesta.

15 Avtorhanov A., Proishozhdenie partokratii, Possov—Verlag, Frankfurt/Main, 1973., tom II. str. 387.

16 O tome, kakvi su ljudi zauzimali važne položaje u sistemu, najviše doznajemo iz memoarske literature koja je dosta obilna, a uglavnom potječe od ljudi koji su stradali u mnogobrojnim čistkama. Značajna iznimka u tom pogledu je Staljinova kći Svjetlana Alilujeva. Ona u svojim Memoarima navodi dosta zanimljivih podataka o članovima Staljinovog Politbiroa, s kojima je kao Staljinova kćer često dolazila u kontakt.

17 Ideologija srednje klase, Sukobi, Razlog, Zagreb, 1972.

ja sam branio gledište o ideološkom utjecaju srednjih slojeva kao snažnoj barijeri, koja sprečava da seljaštvo prihvati akcioni program radništva. U skladu s tim do radničko-seljačkog saveza na osnovu proleterske ideologije došlo je samo u onim zemljama, u kojima su srednji građanski slojevi još tako slabi da nemaju znatnijeg utjecaja na politička zbivanja. Dobar primjer u tom pogledu su i Rusija i Kina, dok je u nekim zemljama suvremene Latinske Amerike situacija drukčija, što je razlog da je tamo vrlo utjecajna socijaldemokratska orijentacija. Ne ulazeći pobliže u to pitanje želim samo istaći da ni danas, kada je Sovjetski Savez bogata zemlja, njegovi srednji slojevi nisu značajnije izdvojeni iz opće mase stanovništva ni ekonomski ni politički. To je razlika koja najprije upada u oči čim dođemo u neki sovjetski grad. Ona je prisutna i u društvenim naukama i jedan je od glavnih razloga što se sovjetski teoretičari znatno razlikuju od zapadnih u interpretiranju razvoja Sovjetskog Saveza čak i onda, kad su sličnih političkih orijentacija.

Kad se ima u vidu, koje je razmjere dostigla netolerantnost prema ljudskoj potrebi za slobodom i samosvojnošću, kakve su sve metode korištene da bi se ostvarila totalitarna kontrola, kakvim su patnjama, ponižavanju i uništavanju bili podvrgnuti tisuće i milioni ljudi, tada nas ne začuđuje što su ne samo sjećanja već i naučne rasprave o tom razdoblju ispunjene pristranošću sa suprotstavljenog stanovišta. Sve to još živi u sjećanju mnogih ljudi, kojima je takvo štivo potrebno, jer pruža utjehu i olakšanje. Međutim, glavna slabost takvih spisa je u tome što ne objašnjavaju, zašto se dogodilo tako kako se dogodilo. Nema sumnje da političko rukovodstvo igra veliku ulogu u centraliziranom sistemu sovjetskog tipa. No ipak iz današnje distance nama je jasno da su i Lenjin i Staljin i Mao, kao i ostali državnici, djelovali u određenim okvirima, to jest da je njihova djelatnost bila determinirana određenim socijalnim snagama, koje treba upoznati i dobro proučiti i tek će nakon toga biti moguće preciznije odrediti njihovo mjesto u historiji. To će učiniti budući historičari, a na nama je da ispitujemo teren, da prikupljamo podatke i vršimo mnoge druge pripreme koje će omogućiti bolje upoznavanje socijalne strukture u njenom suodnošenju sa povjesnim snagama. U tome je važna otvorenost i svijest o mogućnosti prihvatanja alternativnog modela, jer u protivnom slučaju brzo se dolazi do gledišta da je voluntarizam rukovodstva bio samo personifikacija volje naroda ili izraz strukturalne zakonitosti, što znači da je tako moralo biti i ništa više.

Vraćajući se podjeli aparata vlasti upravo na dvije grupe (na »one koji se neposredno bave ljudima« i na »one koji se pretežno bave papirima«), nije dovoljno napomenuti da jedni s drugima surađuju, već valja dodati da njihov odnos uključuje i elemente konfrontacije. Kako u toku oružane revolucije tako isto za vrijeme velike izgradnje u toku tridesetih godina prva grupa ima vodeću ulogu. Jedinstvo nastupa je osiguravano brutalnim likvidiranjem svake opozicije, čemu je pogodovala okolnost da su se i oružani prevrat i izgradnja zemlje odvijali po zakonima ratnog vremena kao juriš na tvrđavu koju treba zauzeti pod svaku cijenu. Nisu žrtvovani samo vojnici već i komandiri. Dapače, stepen rizika za komandira da će poginuti u jurišu, ili da će biti uhapšen i strijeljan kao izdajnik, povećavao se deset puta. No za njih učešće u akciji u prvom redu i nije bila naredba, nego »preuzimanje uloge u velikoj tragediji života«. »Da sam sa sigurnošću znao da ću

kroz nedjelju dana biti streljan kao neprijatelj naroda, ja bih ipak igrao svoju ulogu«. Naravno »nama je sada već nemoguće shvatiti, zašto smo postupali ovako a ne onako, jer su iščezli uslovi tragedije«. ¹⁸

Da li se za tu vlast može reći da je to bila narodna vlast? Za čovjeka zapadne civilizacije — za kojega je izraz demokracija izvorno vezan uz način upravljanja kakav je postojao u grčkom polisima — to je tipičan primjer zlo-upotrebe termina. Međutim to je doista bila narodna vlast u tom smislu, što su ogromnu većinu rukovodećih mjesta, od najnižih pa sve do najviših, zauzeli ljudi iz najnižih slojeva stanovništva. Danas vlast donosi privilegije, materijalnu korist, veću sigurnost. U ono je vrijeme na prvom mjestu bio veći rizik. Pa ipak, za milione potlačenih vlast je bila strahovito iskušenje, da je makar na kratko vrijeme osjete i drže u rukama. Takav rukovodilac iz naroda ignorira zvanični aparat i voli da se direktno obraća narodu. No direktna vlast u pravilu prerasta u diktaturu, a svaki diktator stvara aparat pomoću kojeg vlada i na taj način se zatvara krug. Sve se to odvija u uvjetima temeljite transformacije zemlje, nošene težnjom većine ljudi da na bilo koji način pođu naprijed, da se učvrste na boljim osnovama i uvjetima života. Govorilo se o slobodi, o jednakosti, o komunističkim idealima, a jedina nesumnjiva osnova uspjeha bila je odlučnost miliona ljudi da brane perspektivu vlastitog uspona i da ne dozvole da ih se vrati u položaj iz kojeg su izišli.

Time su samo naznačeni opći uvjeti u kojima brzo raste i jača aparat vlasti i uprave, pri čemu u prvi plan sve više izbija ona druga grupa, to jest birokracija, ali ne kao racionalna organizacija koja djeluje u skladu s pravnim propisima, već kao instrument iza kojeg je ušančen voluntarizam vladajuće, monopolističke grupacije. To je vješt postupak tehnike vladanja, jer time aparat preuzima funkciju gromobrana, dok stvarni uzročnici loše politike ne samo da ne snose nikakvu odgovornost, već se često i sami pridružuju kritičarima birokracije. Da ta podvojenost može poprimiti upravo dijabolične razmjere svjedoči masovno uvjerenje zatvorenika i logoraša da su oni žrtve samovolje aparata i da spas mogu očekivati jedino od Staljina, pa su mu pisali pisma i bili uvjereni da će biti oslobođeni, ako pismo stigne u njegove ruke. Ta iluzija začuđuje, posebno danas, kad živimo u sasvim drukčijem vremenu. U ono je vrijeme u onom prostoru ona bila sastavni dio opće atmosfere. Ljudi su bili navikli da se rukovodilac iz naroda obraća samom narodu, a na aparat se gledalo kao na nešto neprijateljsko, što smeta pravom rukovodiocu. To znači da su mase još bile pod utiskom revolucionarnog prevrata, kad je vladanje nad ljudima neposredno i spontano. Takav je stil vladao i u doba velike izgradnje. CK direktno određuje specijalne rukovodioce, koji imaju vrlo velika ovlaštenja, a lokalni aparat im je potpuno potčinjen. I mobilizacija ljudstva je slična onoj iz rata, jer nužno uključuje razobličavanje neprijatelja, koji se mora pronaći i koji redovito moraju platiti ceh. Veliki koncentracioni radni logori su bili nužna dopuna tog sistema. Tako je bilo u SSSR-u sve do sredine pedesetih godina, a u Kini sve do nedavno. To je vrijeme masovnog terora koji, kako se kaže, ima odgojnu funkciju, jer prisiljava stanovništvo da prihvati vrijednosti koje partija nameće i da se u skladu s tim ponaša. Teror je usmjeren i prema partiji i

¹⁸ Zinoviev A.: Polet naše mladosti (VII) Književnost 11. 1984. str. 1921.

to u prvom redu prema njoj. To je »bič koji sprečava sklerozu« stalnim odstranjivanjem umornih i neefikasnih i dovođenjem na njihovo mjesto mladih i svježih, čime se dinamizira rad glomaznog aparata. To drugim riječima znači da Staljinov teror nije aberacija koja je uvjetovana ličnom **perverznošću**, već su njegova lična svojstva bila dobro usklađena sa imperativima sistema koji je stvorio. Zanimljivo je da Mao stavlja teror na razinu »socijalnog zakona« komunističkog sistema i kaže da bi »kulturnu revoluciju« valjalo ponavljati svakih dvadeset godina da bi se sprečilo starenje i skleroza sistema.¹⁹

No, naravno, ni teror nije moguće provoditi i obnavljati u nedogled. U novinskim izvještajima s lica mjesta, koji ovih dana stižu iz Kine, ističe se da je moć partijskog sekretara u kineskim poduzećima dosta oslabila, dok je vlast direktora ojačala. To je najpouzdaniji znak slabljenja »voluntarizma mafijaške organizacije staljinskog tipa« i prelaženje na varijantu vladanja u kojoj se na scenu probija **treća grupa** ili **treća frakcija upravljača** na čelu s direktorima, menadžerima i ekspertima svih vrsta, koju najbolje označava termin *tehnokracija*, a značajna je ne samo kao nosilac tehničkog programa, već i kao vrh sante iza koje bi mogao isplivati snažan blok srednjih slojeva, ako bi trend bio neometan i ako bi dovoljno dugo potrajao.

Ova treća grupacija postepeno dobiva sve veći značaj, pa njen odnos prema prvoj grupi, koja iz svojih ruku ne ispušta monopol odlučivanja o svim bitnim pitanjima, izbija u prvi plan sociološke analize. Stvar je u tome, što moderna tehnologija traži stručnjake, koji žive u novoj epohi, što znači da ih se ne može smjestiti u primitivne okvire staljinističke vlasti. Ni u doba Velike izgradnje tridesetih godina rukovodilac staljinskog tipa nije imao bezuvjetnu podršku stručnjaka; njega su bezuvjetno i odlučno podržavali manuelni radnici, koji su sačinjavali gro radne snage na mnogobrojnim gradilištima diljem zemlje, i koji su brzo naslutili buduću podjelu i buduće izdvajanje nove gospode. U kojoj su mjeri niži društveni slojevi doživljavali to rukovodstvo kao stvarnog saveznika u borbi protiv stare i nove gospode, ili alternativne, u kojoj se mjeri taj odnos svodi na manipuliranje u okviru suptilne tehnologije vladanja, — to je pitanje na koje se ne može odgovoriti bez konkretnih historijskih istraživanja. Ono se može donekle osvijetliti pomoću analize pokušaja ekonomske reforme i suodnošenja tih pokušaja s interesima pojedinih društvenih slojeva, no prije toga je potrebno nekoliko napomena o ekonomskoj i društvenoj situaciji radništva. To je nužan preduvjet bez kojeg se ne može razumjeti funkcioniranje sovjetskog aparata vlasti.

Često se ističe da je socijalistička država u prednosti pred kapitalističkom državom ne samo zbog toga što direktno kontrolira nacionalizirana sredstva za proizvodnju, nego i zbog toga što neposredno određuje opće uvjete rada, propisivanjem plaća, nagrada, odmora, socijalnog osiguranja

¹⁹ Sechor Ljubomir, Contribution to an Analysis of Conservative Features of the Ideology of "Real Socialism", Research project "Crises in Soviet-Type Systems", München 1984. p. 41. — Ta misao pokazuje kako je velik raspon obuhvaćala Maova ličnost. Za njega kažu da je bio u isto vrijeme i veliki pjesnik i veliki državnik. Po mom mišljenju bolje bi bilo reći da je bio pjesnik, pa se tokom vremena preobrazio u velikog državnika. Naime veliki državnik ne može biti i veliki pjesnik, jer se svi veliki državnici pridržavaju načelima da cilj opravdava sredstvo, što znači da su teror i ubijanje legitimna sredstva, bez kojih nema velikih historijskih djela.

itd. Planiranjem i kontrolom obrazovanja država bitno utječe na bazičnu strukturu radne snage i to dugoročno. Jednom rječju, u društvenom sistemu sovjetskog tipa jedinstvo subjektivnog i objektivnog faktora proizvodnje se ostvaruje pomoću »pseudo-tržišta rada«, to jest, svi se bitni uvjeti određuju administrativno. No s druge strane, budući da legitimnost vlasničkih funkcija upravnog aparata ovisi o pretenziji da taj aparat štiti opće interese, to i samom aparatu stavlja određena ograničenja. To je u prvom redu da državna uprava u pravilu ne može obustaviti proizvodnju onih jedinica, koje rade s gubitkom, odnosno može obustaviti proizvodnju tek kad su osigurana nova radna mjesta za dotične radnike. To znači da otvorena nezaposlenost nije institucionalizirana u sovjetskom tipu proizvodnje. Ali uz **pravo na rad** postoji i **obaveza rada**, koja se nameće administrativno, pa svaki građanin, koji je tri mjeseca bez posla, ako ne prihvati ponuđeni posao, može biti upućen na prisilni rad. **Socijalna sigurnost** se očituje na taj način što politički lojalan građanin ima zaštitu; on teško može izgubiti posao zbog lošeg rada ili nestručnosti, no čim uđe u zonu političke nepodobnosti, on je smjesta pod udarom ne samo organa vlasti, već, što je vrlo značajno, svojih suradnika u radnoj organizaciji i sugrađana na drugim mjestima zajedničkog boravka i zajedničke aktivnosti. Građanin nema nikakve šanse u konfrontaciji s aparatom vlasti, jer nije dopušteno nikakvo organiziranje van kontrole države.

Kad se piše o takozvanoj »prikrivenoj nezaposlenosti« ili »nezaposlenosti u okviru tvornice«, nije riječ samo o niskoj produktivnosti, nego i o zapošljavanju osoba na beznačajnim i beskorisnim mjestima. Sve to smanjuje konkurenciju među radnicima, sprečava upravu da vrši selekciju i otvara prostor za paternalistički odnos. Radnici nemaju samostalnu organizaciju, pa se njihov otpor svodi na nedisciplinu, apsentizam, zabušavanje, smanjivanje intenziteta rada, spontane štrajkove, loš kvalitet, krađu, što silno blokira razvoj i stavlja upravu u vrlo tešku situaciju. Umjesto ekonomske prinude na bazi profita, koja osigurava stalni tehnički napredak i rast proizvodnje, ali i čitave armije nezaposlenih, ovdje imamo punu zaposlenost uz tehničko-proizvodnu stagnaciju, pred kojom su sve moguće administrativne mjere gotovo bespomoćne.

Svi ranije navedeni argumenti protiv teorije konvergencije, a u prilog gledištu da je društvo sovjetskog tipa svojevrсно²⁰, imaju prema Markusu drugorazredno značenje u poređenju s argumentima, do kojih se dolazi kad se razmatraju odnosi proizvodnje, potrošnje i ljudskih potreba. Zašto je u tom društvu stalno prisutna restrikcija ponude, a prema tome i potražnje, što poprima oblik endemične oskudice potrošnih dobara? Zašto se razmak, koji u tome postoji između razvijenih kapitalističkih zemalja i istočno-evropskih socijalističkih zemalja ne smanjuje, već se naprotiv povećava? U traženju odgovora na ta pitanja brzo ćemo se uvjeriti da zadovoljavanje ljudskih potreba ni u jednom ni u drugom sistemu nije autonomno, već je potčinjeno

²⁰ Ortodokсна unilinearna koncepcija historijskog materijalizma ne dopušta hipotezu o sovjetskom društvu kao klasnom društvu, sui generis, koje postoji uporedo s kapitalizmom. Mi to gledište stoga i ne susrećemo među teoretičarima koji žive u tim zemljama. Elemente takvog shvaćanja nalazimo kod pojedinih teoretičara zemalja trećeg svijeta, koji su u nastojanju da objasne razvoj svojih zemalja morali napustiti ortodokсне marksističke sheme.

stranoj svrsi. Razlika je u tome što u kapitalizmu djeluje logika akumulacije kapitala i oplođivanja vrijednosti, pa su u skladu s tim **ljudske potrebe podvrgnute principu profita**. Taj sistem stalno koristi postojeće i razvija nove potrebe, kako bi pomoću toga stvarao profit, što je osnova stalnog rasta i proizvodnje i potrošnje i ekspanzija sistema. U tome kapitalistički sistem nailazi na mnoge zapreke, no on ih je do sada uspijevao na neki način nadvladati ili zaobići. U socijalističkim zemljama ne važi princip maksimizacije profita. Tu je proizvodnja i potrošnja u pravilu organizirana iz jednog administrativnog centra i to na takav način da su **ljudske potrebe stavljene u službu reprodukcije i jačanja jedinstvenog sistema dominacije**. Dakle i u jednom i u drugom slučaju posrijedi je manipuliranje potrebama, s tim da je u društvima sovjetskog tipa manipuliranje direktno i restriktivno. Premda sve više izbija na vidjelo da je sam sistem dominacije osnovni regulativ razvoja, ovdje se još nisu odrekli legitimiranja, koje pruža Marxov projekt socijalizma bez tržišne ekonomije.²¹

Privredne reforme i socijalna struktura

No usprkos ideološkim razlozima koji traže da se ide prema društvu u kojem će biti nadvladani i odstranjeni robno-novčani odnosi, ni Sovjetski Savez, a ni ostale istočno-evropske zemlje u praksi nisu lišene dileme koja se tiče ograničavanja ili širenja prostora tržišnog mehanizma. Ta je dilema stalno prisutna, a najuže je povezana s pokušajima uvođenja ekonomskih reformi šezdesetih godina. Njihov je osnovni motiv težnja za racionalnijim privređivanjem, bržim razvojem i modernizacijom cjelokupnog društva. Međutim, kako reforma uključuje **preraspodjelu faktora odlučivanja**, logično je postaviti pitanje o interesima društvenih grupa, koje su stajale iza ekonomskih reformi u istočnoevropskim zemljama. Tim se pitanjem dosta podrobno bavi Rakovski.²² On ističe da je decentralizacija sistema, prema kojem je težila reforma, bila od neposrednog interesa za vladajuću elitu i pritom dodaje da nije sasvim lako napraviti razgraničenje između same elite i onih grupa koje su bile zainteresirane za reformu. No budući da je naglašena potreba decentralizacije bila očito uperena protiv centralne upravne elite, koja monopolizira donošenje svih bitnih odluka ekonomskog i društvenog razvoja, za reformu su nesumnjivo bili zainteresirani srednji i niži slojevi vlasti. Isto se može reći za eksperte, koji su međusobno povezani sposobnošću rješavanja tehničkih problema, bez obzira na rang koji netko od njih zauzima u hijerarhiji. Te dvije grupe, koje se na mnogobrojnim točkama međusobno ukrštavaju, očito je povezivala zajednička težnja za smanjivanjem moći cen-

²¹ Za razliku od onih istočno-evropskih disidenata, koji su u svojoj kritici sovjetskog sistema došli do antimarksističke i antikomunističke platforme, Markus i njegovi kolege, izgleda, ne odbacuju utopiju o slobodnoj asocijaciji proizvođača, koja isključuje tržišnu ekonomiju. No ostvarenje te vizije je moguće samo u bogatom društvu, gdje je funkcija direktnog rada zbog tehničkog razvoja svedena na minimum i gdje je zadovoljavanje svih kulturnih potreba besplatno. Međutim ako na socijalizam gledamo iz realnih mogućnosti našeg vremena, moramo ga zamišljati u uvjetima relativne oskudice. U takvoj situaciji svaka odluka koju donosi centralna planska komisija nije samo tehničke naravi, nego i društvene, jer će dati prednost jednim potrebama, a u drugima, jednim ljudima, a ne drugim. Op. cit. p. 91.

²² Towards an Eastern European Marxism, Alison & Busby, Limited, London 1978.

tralne administracije. No Rakovski tu primjećuje da onaj, koji ovako označene odnose prihvaća kao gotove, upropaštava i iskrivljuje situaciju. Naime, poznato je da poduzeće, koje direktno ovisi o centru, nema slobode u poslovanju, ali zato nije ni odgovorno za posljedice koje proizlaze iz takvog poslovanja. U skladu s tim prirodno je da poduzeća traže veću samostalnost i slobodu, no to je ujedno povezano s gubljenjem zaštite, koju ima direktor i uprava kada se suprotstavlja radnicima. Zbog toga, makoliko niži ešaloni vlasti težili za većom samostalnošću, oni s druge strane nikako ne žele srušiti sve veze ovisnosti o centralnoj vlasti, jer to znači i rušenje veza zaštite kad dođe do neizbježnog sukoba s radnicima. Ovim se jasno pokazuje, da niži ešaloni vlasti, koji stoje iza reforme, zauzimaju protivurječnu društvenu poziciju.

Rakovski dalje postavlja opće pitanje, zašto je bila neophodna ekonomska reforma, i odgovara da se poslije rata, u kojem je narod strašno stradao, no koji je završio pobjedonosno, prosto više nije moglo potiskivati potrebe stanovništva. Premda se ideja »tržišnog socijalizma« slabo uklapa u sistem, ona je ipak u tom momentu pokazala svoju snagu i utjecaj na ponašanje i stavove ljudi. Tome se pridružila i okolnost što su niži slojevi vladajuće klase vidjeli svoju šansu u potiskivanju stare staljinističke garniture. Taj se trend snažno osjetio u svim istočnoevropskim zemljama. Osim toga nije nimalo slučajno, što je bio najjači u Čehoslovačkoj, jer je tamo pokušaj promjene političke elite išao u ruku s pokušajem promjene ekonomskog sistema.

Okupacija Čehoslovačke je jasno označila kraj »ideologije tržišnog socijalizma«. No vojna intervencija nije bila jedini uzrok poraza. Rakovski dodaje da je bar isto toliko važan uzrok opadanje podrške nižih slojeva stanovništva za politiku reforme. Kako je do toga došlo? Kako je moguće da reformu koja počinje pod pritiskom najširih slojeva i koja je nošena težnjom za više proizvoda i višim standardom, odjednom blokiraju upravo oni koji u tome najviše osuđuju? Rakovski smatra da objašnjenje valja tražiti u okolnosti da su najveću i najneposredniju korist iz reformskih promjena doživjeli tehnički eksperti i niži i srednji menađeri, dakle oni dosta brojni slojevi koji neposredno upravljaju radnicima i koji se opskrbljuju u istim dućanima zajedno s radnicima. Njihov se životni standard naglo počeo poboljšavati i to naočigled manualnog radništva. Upravo taj momenat **resantimana** i otpora radništva prema srednjim slojevima koji su počeli naglo rasti, koristi upravna elita i vrši protuudar. Ona lukavo istupa kao zaštitnik radništva od novopečenih skorojevića, koji se bogate na račun radništva. No u svemu tome je ipak najzanimljivije da napadnuti slojevi uopće nisu pružili ozbiljniji otpor. Oni su odmah shvatili da ne mogu voditi radništvo u borbu protiv političke elite, jer je za njih neuporedivo važniji savez s elitom, koja će ih zaštititi od radničkog nezadovoljstva. Prihvaćajući pokroviteljstvo centralne elite oni daju do znanja da su im strane sve radikalne ideje i da su tražili samo poboljšanje svog položaja kao potčinjenog, nižeg sloja vladajuće grupacije. I u ovom se slučaju, kao i u onim slučajevima koje smo ranije analizirali, ponovo pokazalo da je za srednje slojeve najvažnije distanciranje prema onima koji ostanu na dnu, odakle slijedi spremnost na potčinjavanje onima koji su na vrhu.

Kao što srednji i niži upravni slojevi za vrijeme reforme nisu prekidali s centralnom elitom, tako ni elita, nakon kraha reforme, nije bila ponukana da obnovi staljinizam. Pitanje je, da li je to bilo i moguće, jer dok se u vrijeme Staljina problem potrošnje svodio na administrativnu odluku, sada se pokazuje da balansirani porast potrošačkog standarda radničke klase čini integralni preduvjet ekonomskog rasta. To znači da snižavanje tog standarda neće izazvati samo nezadovoljstvo naroda, već i poremećaje u ekonomskom sistemu. To je usprkos svih otpora dovelo do znatne decentralizacije odlučivanja. Najveća je iznimka u tom pogledu, po mišljenju Rakovskog, Rumunija, dok su tipične Poljska i Istočna Njemačka, gdje se relativno jednostavan sistem direktiva kombinira s osnivanjem velikih trustova, koje nije teško kontrolirati.²³

Inače događaji u vezi s reformom pokazuju da centralna upravna elita uspješno obavlja ulogu posrednika u sukobu među raznim društvenim grupama. Ona s jedne strane sprečava srednje slojeve, koji bi htjeli da što više troškova akumulacije i rasta prebace na leđa radnika. S druge strane centralni aparat pomaže srednjim i nižim upravnim kadrovima u lomljenju radničkih štrajkova i u blokiranju radničkih pokušaja koji teže stvaranju samostalne radničke organizacije. Ukratko, ograničava se sloboda direktora u njihovim konfliktima s radnicima, ali ih se u isto vrijeme i štiti od radničkog revolta.

Nešto drukčiju sliku socijalne dinamike Sovjetskog Saveza iz istog razdoblja pruža sovjetski sociolog Viktor Zaslavsky u knjizi »Neostaljinistička država«, u kojoj je glavna tema osnova socijalnog konsensusa za vrijeme vladavine Brežnjeva.²⁴ Zaslavsky je usredotočio svoje objašnjenje na dinamiku suodnošenja upravnog aparata i društvenih slojeva, odakle je izveo zaključak da je napuštanje reforme rezultat svojevrsnog konsensusa, koji je sedamdesetih godina uspostavljen između režima i većeg dijela radničke klase, koji je i danas na snazi, premda ima već dosta znakova da dolazi u pitanje. U čemu se sastoji taj konsensus? Prema Zaslavskom, u Sovjetskom Savezu ne postoji tržište radne snage u pravom smislu, jer gotovo sve uvjete rada određuje država. Jedino pravo koje radnici nisu imali u Staljinovo vrijeme, a koje su kasnije izborili, sastoji se u tome da mogu po svojoj volji napustiti posao i potražiti drugi. To je moguće jer, zahvaljujući okolnostima ekstenzivne proizvodnje, u Sovjetskom Savezu nema viškova radne snage, već naprotiv redovito postoji veća potražnja nego ponuda. Privredna reforma, koju su nosili stručnjaci, inženjeri, tehničari i uopće visokokvalificirani radnici, odlučno je počela dovoditi u pitanje taj odnos, jer je prelaženjem na intenzivno privređivanje bila otvorena perspektiva veće proizvodnje s manjim brojem radnika, pa prema tome i pojave nezaposlenosti. Tome su pružili otpor manuelni radnici i uopće radnici nižih kvalifikacija, koji su u to vrijeme sačinjavali oko 75% radne snage. Njima se pridružio brojan sloj pos-

²³ Reforme šezdesetih godina unose određene promjene u životni stil. Postepeno, za dobar dio rukovodilaca, odlazi u pozadinu sistem tajnih i strogo kontroliranih privilegija. Umanjuje se značaj ekskluzivnih dućana, u kojima mogu kupovati samo privilegirane osobe. Meso se pojavljuje u dućanima, gdje ga svatko može kupiti. Dapače, pokazuje se da državne limuzine sa šoferom nemaju uvijek prednost u poređenju s privatnim automobilom. Elita, čija su novčana primanja porasla, usvaja »prozapadni stil« kupovanja raznih roba na tržištu.

²⁴ The Neo-Stalinist State, Sharpe Inc. New York 1982.

redničke birokracije, koja je do sada držala industriju pod svojom kontrolom, dok bi u perspektivi **s razvojem reforme taj sloj postao sasvim suvišan, jer bi kontrola prešla u ruke stručnjaka.** Tako je na osnovi zajedničkog interesa stvoren svojevrstan blok između srednje birokracije i radnika s niskom i srednjom kvalifikacijom i pod njihovim pritiskom već početkom sedamdesetih godina reforma je bila zaustavljena. Na tome je učvršćen režim Brežnjeva jer se pokazalo da on ne štiti samo interese partijske birokracije nego također i dobrog dijela radnika. Kraha reforme je bio vrlo težak udarac za radnike visoke kvalifikacije, koji zajedno sa specijaliziranim tehničarima, inženjerima i raznovrsnim stručnjacima tvore grupu, koja je najviše zainteresirana za tehnički napredak i koja je imala najviše koristi od uvođenja reforme. No ta je grupa organizaciono razbijena i odvojena od većine radnika zbog stroge odvojenosti vojno-industrijskog sektora od ostale industrije. Većina vrhunskih stručnjaka i visokospecijaliziranih radnika radi u »zatvorenim poduzećima« vojne industrije, koja pruža mnogo pogodnosti, ali u isto vrijeme nameće i mnogo obaveza. To konkretno znači da je radnik koji radi u »poduzeću zatvorenog tipa« podvrgnut strogoj kontroli i lišen prava da svojevoljno mijenja posao, a svaki pokušaj učešća u organiziranim akcijama povlači odgovornost pred vojnim sudom.²⁵

Premda je vrlo vjerojatno da bi uspješno provođenje reforme bilo korisno za cijelu zemlju, da bi na dugoročnom planu dovelo do znatnog podizanja životnog standarda širokih slojeva stanovništva, uključujući i dobar dio radništva, rukovodstvo je, imajući u vidu sve moguće otpore, ocijenilo da pothvat nosi preveliki rizik i stoga je bio napušten. Izlazeći ususret neposrednim interesima znatnog dijela stanovništva, rukovodstvo se učvrstilo na postojećim pozicijama, ali je istovremeno pokazalo da je daleko ispod razine ranijih rukovodilaca, koji su uz znatno veće rizike odlučno išli naprijed. Da bi se to opravdalo, vrši se modifikacija ideologije. Uvodi se doktrina »realnog socijalizma«, koja odbacuje utopijske elemente marksizma-lenjinizma kao »kule u oblacima« i tome suprotstavlja »realnu situaciju« u uljepšanoj verziji. Kad to kažem, imam u vidu da je boljševička ideologija sadržavala izrazito utopijske elemente i to ne samo u varijanti Lenjinove »Države i revolucije«, na koju su stari komunisti gledali kao na bibliju, koja navješćuje odumiranje države i društvo bez nasilja, nego i u Staljinovoj varijanti, gdje je hegemon država, koja mobilizira radnike i seljake i vrši zamršene projekte društvenih transformacija. Nasuprot tome ideologija »realnog socijalizma« odražava samo »volju za moć postojeće elite« i njenu težnju da perpetuira postojeću društvenu i ideološku imobilnost.²⁶ Nije dovoljno reći da je onaj raniji rukovodilac stalno visio o koncu, dok ovaj današnji, kojeg ništa ne ugrožava, parazitira na prošlosti i ne želi preuzeti rizik, već treba dodati da je i vrijeme drukčije, da se iz razdoblja Velikih preokreta i uzbudljivih potresa ušlo u fazu svakodnevnog uhljebljanja i ubitačnog sivila.

²⁵ Izdvajanje čitavih oblasti proizvodnje u poseban, privilegiran »sektor od posebnog interesa«, u kojem vlada vojni režim, otvara neslućene mogućnosti pritiska društva na sve radne organizacije, jer u slučaju potrebe svaka od njih može biti proglašena »institucijom od posebnog interesa«. Ta je praksa već prisutna i na Istoku i na Zapadu.

²⁶ Sechor, op. cit. str. 6.

Zaključak

Vodeći raspravljanje kraju s težnjom da izdvojim ono što je bitno i da preciziram i produbim odgovor na glavno pitanje, koje je naznačeno u naslovu rasprave, napominjem da me u svemu što je tu rečeno najviše zanimaju temeljni razlozi privrednog zastoja u socijalističkim zemljama. Zašto ne uspijevaju pokušaji ekonomske reforme ni u jednoj istočnoevropskoj zemlji? Kako objasniti stagnaciju proizvodnje živežnih namirnica i proizvoda ličnog i zajedničkog standarda, koja decenijama pritišće ove zemlje, posebno s obzirom na dobro poznatu okolnost da socijalizam nastupa kao novi društveni sistem, koji bi u prvom redu, na osnovu savršenijeg i efikasnijeg sistema proizvodnje trebao osigurati viši životni standard i opće blagostanje stanovništva? Naročito je teško odgovoriti na pitanje, zašto su zemlje sa vrlo povoljnim prirodnim uvjetima, koje su bile poznate kao proizvođači i izvoznici znatnih poljoprivrednih viškova, danas, nakon uvođenja socijalizma, prisiljene da uvoze velike količine žita i ostalih namirnica neophodnih za prehranu stanovništva? Objašnjenje, kojim se sve to svodi na brzu transformaciju zemlje u kojoj je favorizirana industrija na štetu poljoprivrede, nije više uvjerljivo, ne samo zbog proteklog vremena, nego još više zbog fenomenalnog tehnološkog napretka koji je u novije vrijeme ostvaren u poljoprivrednoj proizvodnji kapitalističkih zemalja.

To su glavna pitanja koja leže u osnovi mnogobrojnih rasprava i sporova o stanju i perspektivama razvoja istočnoevropskih zemalja. U tome, naravno, glavnu riječ imaju ekonomisti, no pitanja su takvog značenja da nisu mogla ostati u stručnim krugovima, već su izišla na širu društvenu scenu, gdje i onda, kad se ostaje pri stručnim terminima, politička konfrontacija preotima teren znanstvenim argumentima.

Ono što je centralno u svim ekonomskim analizama tiče se suodnošenja tržišta i plana. Naime, iako se teorijski planiranje suprotstavlja tržištu, u praksi je ekonomija socijalističkih zemalja manje-više mješovita, s tim da se redovito, čim nastupa kriza i oskudica, odmah pristupa jačem stimuliranju tržišnog mehanizma. Tendenciji, da se sve sfere života potčine istoj logici dominacije jedinstvenog i sveobuhvatnog sistema komandi, koje dolaze iz jednog centra, suprotstavlja se mehanizam konkurencije velikog broja relativno samostalnih subjekata. Suprotnost nije izrazita samo s obzirom na smjer kretanja, nego, kako izgleda, i s obzirom na unutarnju motivaciju, jer planska ekonomija teži prema »ne-novčanim«
peticijama, a tržišna ekonomija je novčana ekonomija. No, ta je posljednja suprotnost ipak prividna, jer po čemu je borba za položaj i moć uzvišena, a borba za novac prizemna? Razlika je samo u tome, što se u prvom slučaju preko položaja i moći dolazi do bogatstva, a u drugom je bogatstvo sredstvo koje osigurava položaj i moć. Osim toga prvi tip poticanja nije prikladan, kada je potrebna masovna privredna mobilizacija stanovništva, pa se zbog toga redovito traži uporište u drugom, čim privređivanje zapadne u krizu.

Međutim, svi pokušaji da se na taj način istovremeno unaprijedi privređivanje i ojača društveni sistem u istočno-evropskim zemljama završavaju neuspjehom. Zašto se to događa? U toku izlaganja, a osloncem na struktu-

ralnu analizu, prikazan je odnos društvenih slojeva prema pokušajima reformiranja sistema. Nisam se upuštao u procjenjivanje veličine i snage utjecaja društvenih slojeva, jer je i bez toga jasno da sve bitne odluke donosi upravna elita i da od tri njene predočene frakcije (politokracija, birokracija, tehnokracija) odlučujući utjecaj pripada prvoj. Prema tome ima dovoljno osnova za zaključak da glavnu odgovornost za neuspjeh, ili bolje reći prekid reformskih pokušaja u svim tim zemljama snosi vladajuća grupacija. Odavde logično slijedi pitanje, zašto se tako ponaša vladajuća grupacija ili vladajuća klasa tih zemalja? To je pitanje stalno prisutno od samog početka ove rasprave, a ovdje ću na kraju ono što je već rečeno ukratko rezimirati i donekle nadopuniti.

Neposredna praksa svih istočno-evropskih zemalja, od Sovjetskog Saveza do Jugoslavije, nedvojbeno pokazuje, da se svi pokušaji racionalnijeg i efikasnijeg privređivanja s jačim osloncem na tržište, lome pod pritiskom političkog pritiska.²⁷ Za većinu ekonomista to je sukob između ekonomije i političke sfere, koja bi htjela temeljito reformiranje ekonomije, no bez odgovarajućih promjena u političkom sistemu, što se pokazuje kao svojevrsna kvadratura kruga. To je izraz suprotnosti između centralističkog planiranja i tržišta, što se ne može nadvladati, jer se tome protivi dominantni interes, to jest neposredna praksa konstituiranja i učvršćivanja nove vladajuće klase. U tome i jeste bitna razlika između kapitalizma i socijalizma, koja se odlučno suprotstavlja teoriji konvergencije. Tržište priprema, jača i osigurava vlast građanske klase. To se ostvaruje razvijanjem privatnog vlasništva i bogatstva, na čemu izrasta građanski politički sistem. Socijalizam, naprotiv, postavlja plan kao negaciju tržišta, a jezgra oko koje se razvijaju vladajući slojevi u svim zemljama realnog socijalizma je hijerarhijski aparat vlasti i uprave. Na mjesto maksimacije profita dolazi maksimacija moći upravnog aparata. To konkretno znači da apsolutni primat razvoja krupne industrije i vojnog sektora nije samo stvar strategije zbog obrane od vanjskog neprijatelja, nego je to u prvom redu zbog unutarnje logike sistema, koja usmjerava investicije u one oblasti, gdje je kontrola potpuna, pa je u skladu s tim i reprodukcija moći nesumnjiva. I još konkretnije, kao što pokazuju istraživanja, odlučan zaokret prema efikasnoj ekonomiji nužno povlači **preraspodjelu faktora odlučivanja**. Što znači da reforma traži krupne kadrovske promjene, jer moderna proizvodnja ne može ostati pod kontrolom birokracije, već **kontrola mora preći u ruke stručnjaka**. Međutim takve promjene očito još nisu moguće u istočnoevropskim zemljama.²⁸

Iz svega slijedi da je individualni interes svakog pripadnika vladajućeg sloja posredovan kolektivnim interesom **da se očuva i reproducira vlast**. S

²⁷ O tome je objavljeno dosta rasprava i knjiga na Istoku i na Zapadu, a dobar pregled i rezime svega toga može se naći u knjizi Włodzimierza Brusa, *Storia economica dell' Europa orientale 1950—1980*, Editore Riuniti, Roma 1983.

²⁸ Ovdje valja dodati jedan razlog, za koji bi se moglo reći da je više tehnički nego suštinski. Stvar je u tome da je sistem centralističkog planiranja pogodan za velike društvene transformacije, kad se unaprijed označavaju glavni »pravci nastupanja« i onda u skladu s tim djeluje. U tome je razlog prikladnosti tog sistema u vojnoj industriji, pa shodno tome neki teoretičari uvode termin »komandna ekonomija« što nije neobično, jer su otprije udomačeni termini »vodeće snage«, »bitka«, »rezerve«, »glavni štab«, »kadrovi«, »ofenziva«, »front« itd. Centralno planiranje postaje problematično i neprikladno u razvijenom društvu, kad se susretne s potrebom zadovoljavanja složenog sistema raznih ljudskih potreba.

tim je usklađen izbor rukovodilaca, pa ljudi, kojima je stalo do političke karijere, ističu svoju privrženost partiji kao oličenju kolektivnog interesa. Osim toga, budući da njihov uspon i sudbina potpuno ovise o volji partijskog vrha, slabo su stimulirani da budu odgovorni prema svojim sugrađanima. To pogoduje razvoju unutarnje »grupne solidarnosti« (esprit de corps), ali udaljuje rukovodstvo od naroda. Stvara se tip rukovodioca-karijeriste, koji je bez vlastitog ljudskog uporišta i bez osjećaja sigurnosti; njega će smijeniti, čim izgubi povjerenje vrha, što se teško podnosi, jer poprima oblik ekskomunikacije. Sve to upućuje na zaključak da se **upravljači još nisu konstituirali kao socijalna klasa**, što je štetno za društvo, jer ih to nagoni da se mnogo brinu o sebi i svojoj porodici.²⁹

Isticanje kolektivnog interesa u prvi plan je izvorno povezano s revolucijom, kada kolektivna volja i solidarnost ljudi postaju osnovna snaga pokreta, što se izražava u odgovarajućim organizacijama, koje postaju glavno uporište nove vlasti. Prevlast kolektivnog nad individualnim i danas je glavna karakteristika sistema vrijednosti u socijalističkim zemljama. Drugo je pitanje, u kojoj se mjeri danas mogu mobilizirati ljudi da bolje i više rade, ako ih se potiče u ime kolektivnog interesa. Da to slabo uspijeva, vidi se po tome, što se sve više pribjegava tržištu i traži uporište u materijalnoj stimulaciji pojedinaca. No to se radi iz nužda i s mnogo opreza. Zanimljivo je, što pokazuju istraživanja, da je većina radništva Sovjetskog Saveza, i to onog s nižim kvalifikacijama, protiv privredne reforme s osloncem na zakone tržišta, u čemu su se njihovi interesi poklopili s interesima većine upravljača. Da li je posrijedi savez vrha i dna protiv ekspanzije srednjih slojeva, ili se radi o prostoj konstelaciji snaga, koja je uvjetovana mnogim faktorima i okolnostima, teško je reći. Meni se čini da je vjerojatnija druga varijanta. U svakom slučaju nesumnjivo je da stanovništvo Sovjetskog Saveza nakon velikih potresa, burnih promjena i neizmjernih stradanja u toku čitave prve polovine našeg stoljeća, želi više od svega mir i sigurnost. To je, po svoj prilici, osnovna linija, na kojoj nalazi zajednički jezik s rukovodstvom.

Ono što je rečeno o Sovjetskom Savezu, a tiče se sistema vladanja, može se, uz određene modifikacije, primijeniti i na ostale zemlje istočne Evrope. Bitna modifikacija je uvjetovana samim odnosom velike, moćne države prema malim, ovisnim državama. Stoga su reformska kretanja u istočnoevropskim zemljama u pravilu povezana s borbom za nacionalnu nezavisnost. Time su upravljačke elite ovih zemalja stavljene u vrlo delikatno položaj: s jedne strane ravnodušnost prema reformskim težnjama vodi u izolaciju od naroda, a s druge strane, jedino čvrsta veza s Velikom Centralom osigurava monopol vlasti. U tim uvjetima monopol nije izraz snage, nego vanjskih okolnosti, pa vlast nije jaka, nego naprotiv vrlo slaba, što se najbolje pokazalo osamdesetih godina u Poljskoj. Jaka vlast drži pod čvrstom kontrolom glavne punktove, a na ostalim mjestima dopušta slobodnije ponašanje. No, pitanje je, da li je to univerzalno pravilo. Zar mehanizam tržišta sam po sebi ne

²⁹ Kada je De Gaulle izgubio povjerenje birača, on je održao riječ, dao ostavku i povukao se u svoj dvorac. U sasvim drukčijem položaju su visoki rukovodioci socijalističkih zemalja. Oni koji su morali napustiti svoj položaj, obično su odlazili pred zid. Da više nije tako, treba zahvaliti Hruščovu. Ipak, usprkos tome, kad je Hruščov srušen, njega su smjestili u državnu vikend-kuću kraj Moskve, gdje je kao zatočenik dočekao smrt.

održava i ne brani kapitalizam, pa ako su osigurani uvjeti za njegovo djelovanje, da li su uopće potrebne dodatne mjere kontrole? Socijalizam nema sličnog mehanizma, pa je vjerojatno to jedna od okolnosti, koja donekle objašnjava karakter vlasti. S tim je povezan nepovoljan odnos proizvodnog i neproizvodnog rada, koji se ne popravlja, već stalno pogoršava, jer broj činovnika nezaustavno raste. Zašto se to događa i može li se to zaustaviti? Objašnjenje nas vraća bitnim osobinama sistema vladanja, o čemu je bilo dosta govora u ovoj raspravi. Stvar je u tome, što u društvu, gdje je opći pravac razvoja određen kolektivnim interesom vladajućih i gdje je svaki nosilac vlasti u položaju povjerioca tog interesa, sistematski organizirana kontrola odozdo nije moguća i to u principu. Stoga je stalno dupliranje sistema nadgledanja i kontrole neizbježno, pa je s tim u skladu proces decentralizacije, koji je uvjetovan nastojanjem da se postigne veća efikasnost, praćen potrebom za razvijanje kontrole, što blokira povećavanje efikasnosti.

Taj začarani krug stalnog rasta činovničkog aparata, usprkos, ili bolje reći uporedo s jačanjem decentralizacije, došao je osobito do izražaja u Jugoslaviji u posljednjih deset godina. Sve to upućuje na zaključak da **vlast ima svoju logiku** i da nju treba odvajati od ideoloških projekcija koje nas stalno zapljuskuju. Stoga se ni u Jugoslaviji, — gdje se nakon raskida i sukoba sa staljinizmom pošlo svojim vlastitim putem i gdje su izvršene važne reforme i naznačeni alternativni pravci razvoja od historijskog značenja, — ništa do kraja ne može objasniti bez upoznavanja s dinamikom konstituiranja i učvršćivanja vladajućih društvenih slojeva. Naime, i u tome je izražena svojevrsnost razvoja, jer nakon odbacivanja centralističkog modela u Jugoslaviji **brzo jačaju republički i pokrajinski centri moći**, oko kojih se razvrstavaju i formiraju upravljačke elite. Na taj način dolazi do pluralizma na teritorijalno-etničkoj osnovi uz istovremeno čuvanje monopola vlasti, koji je oličan u ideji jedne i jedinstvene partije, a ostvaruje ga svako rukovodstvo na svom teritoriju. To je osnova unutarnje konstelacije i dinamike socijalnih snaga, po čemu je Jugoslavija slična, ali i različita od ostalih istočnoevropskih zemalja. Prije svega i usprkos teritorijalnim i nacionalnim suprotnostima, Partija je u Jugoslaviji zahvaljujući svojoj historijskoj ulozi temeljni izvor legitimnosti vlasti, što nije slučaj u drugim istočnoevropskim zemljama, gdje je vlast uspostavljena uz pomoć Crvene armije. Međutim to se u Jugoslaviji toliko koristi da može poslužiti kao opravdanje bilo čega, pa i uzrečice »što gore tim bolje«. Konkretno, nakon što su izbili otvoreni nacionalni konflikti, koji su bili inicirani »nacionalnim konstituiranjem« republičkih i pokrajinskih elita, ti isti konflikti služe kao glavni povod i isprika jačanja države, uz obrazloženje da bi se zajednica mogla raspasti, ako se ne učvrsti monopol partijske vlasti. Kad se tome još doda da je u uvjetima decentralizacije i pojačanog djelovanja robno-novčanih odnosa u društvu prevladao potrošački mentalitet i da su time bili stvoreni povoljni uvjeti za **nagli rast srednjih društvenih slojeva**, tada su navedeni glavni ili odlučujući akteri socijalne dinamike, koju nije lako sagledati, jer o tome nema solidnih studija, već samo članaka i rasprava u kojima retorika poželjnog dobrim dijelom prekriva strukturu stvarnog. Usprkos tome je nesumnjivo da je raspored socijalnih snaga ovdje drukčiji i to ne samo zbog drukčijeg među-

narodnog položaja zemlje, zbog samoupravljanja i zbog brzog rasta srednjih društvenih slojeva, nego i zbog okolnosti što se vladajući slojevi razvijaju u »nacionalnim okvirima«. Time je razbijeno jedinstvo zemlje po upravno-hijerarhijskoj liniji, a nije moguće ni na tržišnoj osnovi, jer se regionalna upravna elita ne odriče potpune kontrole, svaka na svom području. Sve je prepušteno njihovom međusobnom dogovaranju, odakle proizlaze razni nesporazumi, prepucavanja, konflikti, mešetarenja, gdje je često teško odrediti »tko pije, a tko plaća« i gdje je centralna arbitraža nemoćna, jer su stvarni centri moći u republikama. Na pitanje da li glavne razloge kriznog stanja valja tražiti u **približavanju elite srednjim slojevima** i u **prihvatanju potrošačkog mentaliteta i življenja iznad svojih mogućnosti**, ili je i u nas, u posljednjoj liniji, posrijedi **savez između vrha i dna**, to jest **između političke birokracije i manuelnog radništva**, koji je blokiranjem tržišnih odnosa i onemogućavanjem primjene znanja u proizvodnji, doveo zemlju na rub propasti, — nije moguće precizno odgovoriti bez konkretnih istraživanja. No, ako se ostaje pri hipotezama, koje proizlaze iz svakodnevnog zapažanja i praćenja dostupnih publikacija i dokumenata, što je na žalost uobičajena razina naše društvene znanosti, onda ja, uz najbolju volju, ne nalazim argumente, koji bi bar donekle opravdali **hipotezu o suodgovornosti** manuelnog radništva i ostalih ljudi s društvenog dna u zaduživanju u inozemstvu i trošenju pozajmljenog novca, kao ni u bilo kojoj drugoj odluci sličnog značenja. A riječ savez ili alijansa uključuje takvu suodgovornost. Što se tiče interesa, koji stoji iza investiranja u sredstva za proizvodnju, o tome je dovoljno rečeno u ovoj raspravi, a u trošenje jednog dijela pozajmljenog novca po privatnoj liniji, sigurno je najmanje bilo uključeno radništvo. Ono je zato najviše uključeno u vraćanje dugova, jer radi za dnevnicu koja se spustila na razinu najnerazvijenijih zemalja, dok mešetarski, ili, da upotrebimo eufemistički izraz, »prepulzivni« dijelovi srednjih i viših slojeva, koji su u nas dosta brojni, uvijek nađu neki izlaz. Tako i sada, sa čvrstim i sigurnim osloncem na opravdanu borbu protiv uravnolovke kao najvećeg zla, koje onemogućuje diferencijaciju po sposobnosti, znanju i zalaganju i time blokira svaki progres, oni iz mjeseca u mjesec uspijevaju povećavati svoja primanja, bez obzira što to nema nikakve veze s nagrađivanjem prema radu.³⁰

Stoga, premda se i u nas na širokom planu prešlo na materijalnu stimulaciju pojedinaca, tek nakon što je potpuno zakazala moralna stimulacija s pozivanjem na kolektivni interes i premda se to radi oprezno i dozirano zbog straha da prevlast tržišnog mehanizma ne dovede u pitanje monopol vlasti, (u čemu postoji mogućnost privremene podudarnosti interesa političke birokracije i manuelnog radništva iz raznih motiva), ipak, meni se čini, da je u traženju neposrednih uzroka krize u kojoj se nalazimo mnogo primjerenija i plodnija pretpostavka o približavanju elite srednjim, »kompradorskim

³⁰ Da ostanem samo na primjeru iz svoje radne sredine. Dobro je poznato da najbolje prolaze one visokoškolske institucije, koje su se uspjele vješto »uklopiti u trend«. To konkretno znači da tu spadaju oni fakulteti, koji već decenijama ne zapošljavaju mlade ljude, gdje se na brzinu i masovno organiziraju razni dopunski, izvanredni i postdiplomski studiji, gdje ima nastavnika s vezama koji znaju osigurati skupe projekte, gdje dominira atmosfera tezgarenja i biznisa. Oni nastavnici koji žive za svoju struku, koji pišu knjige i brinu se za naučni podmladak, jedva vežu kraj s krajem. No njih drži ljubav prema poslu i ugled u užem stručnom krugu, koji ne može izostati, ako se dugo godina predano radi. Mnogo je teža situacija u osnovnim i srednjim školama, gdje su uvjeti rada teži, a zvanje nastavnika degradirano.

slojevima«, o prihvaćanju potrošačkog mentaliteta i življenja iznad svojih mogućnosti. S tim je najuže povezano, ili štoviše međuuslovljeno »balkansko« konstituiranje vladajućih slojeva, koje se suprotstavlja kako jedinstvenom centralističkom sistemu upravljanja tako isto i zakonima modernog tržišta. O tome bi trebalo nastaviti istraživanje, ako se želi potpuniji odgovor o socijalnim osnovama privrednog zastoja.

Ivan Kuvačić

Social Basis of the Economic Recession in Socialist Countries

Many researches point out different aspects of the economic recession of socialist countries in the last decade. Many of them mostly in the West, started investigation of the different economic and social characteristics of socialist societies. They stress the important differences between capitalist and socialist societies, for example the princip of the maximization of profit versus the princip of the power of the state apparatus, the individualization princip versus the collectivism princip, etc.

The author stresses the importance of further investigation of the social reasons of recession of socialist societies, emphasizing the importance of further empirical research.

Translated by
O. Caldariović